

ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત અનુવાદક શ્રીધનશ્યામ ત્રિવેદી દ્વારા ગુજરાતીમાં પ્રચલિત પદ્ય અને ગદ્ય રચનાઓનો સંસ્કૃત અનુવાદ - એક અધ્યયન

ડૉ. નેહલ પંડ્યા

અધ્યાપક સહાયક ,સંસ્કૃત વિભાગ, સરકારી વિનયન કોલેજ,મણીનગર,અમદાવાદ

અનુવાદનું ક્ષેત્ર અનંત છે. આજે અનુવાદનું ક્ષેત્ર એટલું વ્યાપક થઈ ગયું છે કે જેમાં એની સીમાઓમાં સંપૂર્ણ મૌખિક અને લેખિત અભિવ્યક્તિ નો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. અનુવાદનું ક્ષેત્ર કળા થી લઈને વિજ્ઞાન સુધી વિકસિત થયું છે.અનુવાદ શબ્દનો અર્થ સમજીએ તો “અનુવાદ” શબ્દ નો સબંધ વદ્ ધાતુથી નિષ્પન્ન થયો છે. વદ્ એટલે બોલવું . વદ્ માં ધય પ્રત્યય લગાવાથી વાદ શબ્દ બને છે. પછી આદિ અર્થોમાં પ્રયુક્ત અનુ ઉપસર્ગ જોડવાથી અનુવાદ શબ્દ બને છે. શબ્દકલ્પદ્રુમ પ્રમાણે અનુવાદ નો અર્થ પુનરુક્તિ અને પુનઃકથન પણ થાય છે. ભારત જેવા વિવિધ ભાષાઓ વાળા દેશમાં અનુવાદનું મહત્વ તો છેજ સાથે ભારતના ભિન્ન ભિન્ન પ્રદેશોના ભિન્ન ભિન્ન ભાષા સાહિત્ય માં જે પ્રાચીન વૈભવ અને સંસ્કૃતિ સમાયેલી છે એને લોકો સુધી પહોચાડવા માટે અનુવાદ જ એક શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

સંસ્કૃત ભાષા ભારતની અન્ય પ્રાદેશિક ભાષા ની માતૃભાષા છે. અન્ય ભાષાઓનું મૂળ સ્રોત સંસ્કૃત ભાષા છે. આ દેવભાષા ને જીવંત રાખવા માટે પ્રયત્નશીલ એવા ગુજરાત ના અમદાવાદ શહેરમાં ૧૯૩૩ ની સાલ માં જન્મેલા શ્રી ધનશ્યામ ત્રિવેદી કેજેઓ સંસ્કૃત ના સ્નાતક હતા. સાથે કાયદાશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્રના પણ સ્નાતક હતા. તેઓ સાહિત્યચાર્ય , પુરાણતીહાસચાર્ય, સંસ્કૃત નાટ્યવિશારદ, કાયદાશાસ્ત્રી તરીકે ની

પદવીથી વિભૂષિત હતા. ગુજરાત બૃહદ પરિષદ સાથે જોડાયેલા આ વિદ્વાન દ્વારા અનેક નાટકો , કાવ્યોનું સંસ્કૃતમાં અનુવાદ થયેલ છે. ધનશ્યામ ત્રિવેદી એ મુળ સંસ્કૃત રચના પણ કરેલી છે. તેમજ પ્રદેશસિદ્ધ તથા અન્ય લોકગીતો નો સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરેલ છે. સ્વતંત્ર ગુજરાતી કાવ્ય, હુંડી ,ભજન તેમજ ગીતો નો મૂળ રાગમાં પરિવર્તન કર્યા વગર જ સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરેલો છે. તેઓએ પોતે રચેલી સંસ્કૃત કૃતિઓ તેમજ અનુવાદિત કૃતિઓને સંસ્કૃત સાહિત્યના ચરણોમાં સમર્પિત કરેલ છે.

ધનશ્યામ ત્રિવેદીએ નરસિંહ મહેતા, મીરાબાઈ, તુલસીદાસ ના ભજનો ને સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કર્યો છે. વિવિધ પદ્ય રચનાઓ જેમકે ભજન, ગરબી ,રાસ , પ્રભાતિયા , કવિતા, પ્રાર્થના , ગરબો વગેરે નો સંસ્કૃત અનુવાદ મૂળ ગુજરાતી કૃતિ સાથે નીચે મુજબ રજૂ કરેલ છે.

ગુજરાતી પ્રભાતિયું :

ગુજરાતી માં અતિ પ્રસિદ્ધ પ્રાતઃકાળમાં ગવાતું
પ્રભાતિયું

મૂળ ગુજરાતી: “ જળ કમળ છાંડી જાને બાળા
સ્વામી અમારો જાગશે, જાગશે

તને મારશે મને બાળહત્યા લાગશે

તેનો સંસ્કૃત માં અનુવાદ ધનશ્યામ ત્રિવેદી એ
આ પ્રમાણે કરેલ છે .

સંસ્કૃત અનુવાદ

हैं जलकमल त्यक्त्वा गच्छ हे बाल
स्वामी अस्माक ज्ञास्यति
ज्ञास्यति त्वां हनिष्यति
तेन बालहत्या भविष्यति।.... है जलकमल.....

अन्य कृति मां नरसिंह महेतानी कृति “हुंडी” नो
संस्कृत अनुवाद પણ તેમને કરેલ છે.

नरसिंह महेतानी हुंडी :

મારી હુંડી સ્વીકારો મહારાજ રે શામળા

ગિરધારી

મારી હુંડી શામળીયાને હાથ રે શામળા ગિરધારી

સંસ્કૃત અનુવાદ:

मम लेखं स्वीकरोतु महाराज रे श्यामल

गिरिधारिन्

हरे त्वमेव मम आधारी रे श्यामल गिरिधारिन्॥

ગુજરાતી ભજન :

વૈષ્ણવજન તો તેને રે કહીએ જે પીડ પરાઈ

જાણે રે

પરદુઃખે ઉપકાર કરે તોએ મન અભિમાન ન

આણે રે.

સંસ્કૃત અનુવાદ:

वैष्णवजनं तु एनं ब्रूम : परपीडां यो जानाति रे

परदुःखे ह्युपकारं कृत्वा अभिमानं नो कुरुते रे॥

ગુજરાતી રાસ :

વાગે છે રે વાગે છે વૃંદાવન મોરલી વાગે છે

તેનો શબ્દ ગગનમાં ગાજે છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ :

नादयते रे नादयते वृन्दावने वेणुः नादयते

हे तस्य शब्दो गगने गर्जति रे... :

वृन्दावन वृन्दावने वेणुः नादयते ।

ગુજરાતી ગરબી :

श्यामरंग समीपे ना जावुं मारे श्याम रंग
समीपे ना जावुं
आज थकी श्यामरंग समीपे ना जावुं
जैमां काणाश ते तो सहु ऐक सरभुं
सरवमां कपट हशे आभुं श्यामरंग समीपे ना
जावुं

સંસ્કૃત અનુવાદ :

मयाद्य प्रभृति श्यामरंगसमीपे न गम्यम्

यत्रास्ति कालिमा तत्र सर्व समानम्

सर्वेषु स्यात् कपटमीदृशम्.... मयाद्य.....

ગુજરાતી પ્રાર્થના :

હે કરુણા ના કરનારા તારી કરુણાનો કોઈ પાર
નથી

હે સંકટના હરનારા તારી કરુણાનો કોઈ પર

નથી

સંસ્કૃત અનુવાદ:

हे करुणायाः कृतिकार! तव करुणायाः पारो

नास्ति

हे संकटचयसंहर्तः! तव करुणायाः कोडपि पारो न
वै॥

બીજી ગુજરાતી પ્રાર્થના :

મંદિર તારું વિશ્વ રૂપાળું સુંદર સર્જનહારા રે

પલ પલ તારું દર્શન થાય દેખે દેખનહારા રે

નહિ કોઈ પુજારી નહિ કોઈ દેવા નહિ મંદિરને

તાળા રે

નીલગગનમાં મહિમા ગાતા યાંદો સુરજ તારા રે

સંસ્કૃત અનુવાદ :

मंदिरं तव विश्वसुन्दरं सुन्दरः सर्जनकर्तारै

पदे पदे तव दर्शन भवति पश्यति योगद्रशरौ रे ।

नास्ति पुजकः नास्ति देवः नास्ति मंदिरे तालकं
रे ।

नीलगगने महिमानं गायन्ति सूर्यश्चन्द्रः
तारागणो रे ।

ઉપરોક્ત પદ્ય અનુવાદમાં રાગ બેસાડવામાટે અનુવાદકે “હે” શબ્દનો સીધો પ્રયોગ રાખ્યો છે. ક્યાંક ક્યાંક સંસ્કૃત વ્યાકરણને કારણે ભાવાનુવાદ પણ જોવા મળે છે. ક્યાંક સીધો અનુવાદ જોવા મળે છે. ભાષાને સરળ તેમજ લોકપ્રચલિત બનાવવામાટે સંધિ સમાસ અને અલંકારોનો ફૂબ ઓછો પ્રયોગ કર્યો હોય એવું માલુમ પડે છે. એક ભાષાના ગીતોને અન્ય ભાષામાં અનુવાદિત કરવું તેમજ મુખ્ય ભાષાનો રાગ , છંદ અને તાલ ને પણ જાળવી રાખવો એ ખુબ કઠીન કાર્ય છે. માટે અનુવાદકે સંસ્કૃત અનુવાદ સાથે પ્રથમ ગુજરાતી ગીતો ને મુક્યા છે જેથી વાચક વર્ગ ને વાંચવામાં અને સમજવામાં સરળતા રહે .

વિદ્વાન શ્રી ધનશ્યામ ત્રિવેદી ની સંસ્કૃત ગદ્ય અનુવાદ નો રસાસ્વાદ લઈએ તો ગુજરાતી ગદ્ય રચના “મેના ગુર્જરી” , “જસમા ઓડણ”, “મહાસતી તોરલ” વગેરે કૃતિઓનું સંસ્કૃત નાટ્ય રૂપાંતરણ ધનશ્યામ ત્રિવેદીના નાટક “નુતન નાટ્ય પ્રસ્થાનમ” અને “નુતન નાટ્ય કૌમુદી” માં પ્રાપ્ત થાય છે. સંસ્કૃત શિષ્ટ ભાષા છે જ્યારે ગુજરાતીની લોકાથાઓનો અનુવાદ કરીએ ત્યારે અનુવાદ કરવામાં ઘણી પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવો પડે છે. તેમ છતાં પણ ધનશ્યામ ત્રિવેદીએ ગુજરાતી રૂપકો નો અનુવાદ સરળ અને લય પણ એજ શબ્દરચના પણ એજ પણ સંસ્કૃતમાં અનુવાદ કરવાનો પ્રયાસ કરેલ છે.

“મેના ગુર્જરી” રસિકલાલ પરીખ દ્વારા લખાયેલ સાહિત્યિક નાટ્યરચનાનો નવો વિકસિત ઘાટ

છે. “મેના ગુર્જરી” નો લોકગરબો આ નાટકની મૂળ પ્રેરણા છે. મેના સાસુની ના છતાં પણ કુતુહલથી વશ થઈને બાદશાહ ની છાવણી જોવા જાય છે અને કેદ થાય છે . આ ગુજરાતી લોકકથામાં બાદશાહ અને મેના વચ્ચેના સંવાદો ને મૂળ લોકનાટક માં જેમ આપ્યા છે એજ રીતે સંસ્કૃત માં અનુવાદ કર્યા છે.

पादशाहः कथ,

किंदेशीया गोपालिका त्वं
गौरि, कथय, किं नामा रे ।

मेना -

गढमांडलस्य गोपालिकाहं
पादशाह, मेना गुर्जरी नाम रे।

“જસમા ઓડણ” પણ પ્રસિદ્ધ ગુજરાતી લોકકથા છે. લોકનાટ્ય ભવાઈના સ્વરૂપમાં લખાયેલ જસમા ઓડણમાં ગુજરાતના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને ઓડ જાતિની કન્યા વચ્ચેના સંવાદો માં રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહ જસમા ને પ્રશ્નો પુછે છે તેના જવાબ માં જસમા જવાબ આપે છે જે નીચે મુજબ છે.

श्यामवर्ण कृष्णं पृच्छति राधिका
अहं तु धवला त्वं कथ श्यामः।

त्वं किं देशस्य निवासिनी रे
स्पष्टं स्पष्टं कथयतु रे।
मम मेवाडस्य निवासिनी रे
स्पष्टं स्पष्टं शृणोतु रे।

આ નાટકમાં આવતા ભજન, દુહા , ગીત વગેરે નો પ્રયોગ બિલકુલ ગુજરાતી લયમાં જ અનુવાદકે કરેલ છે.

“મહાસતી તોરલ” :પ્રસ્તુત કથાનક ગુજરાતના લોકો થી બિલકુલ અજાણ નથી. તોરલની પ્રેરણાથી લુંટારામાંથી સંત જીવન જીવવામાટે ગતિ કરતા જેસલ અને તોરલ વચ્ચેના સંવાદોવાળા નાટકનું સંસ્કૃત અનુવાદ ધનશ્યામ ત્રિવેદીએ કરેલ છે.

નાટકનું એક ભજન ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે જેમકે
ધૂણીરે ધખાવી બેલી હવે તારા નામની
હવે તારા નામની ને અલખના ધામની ધૂણી રે

સંસ્કૃત રૂપકમાં આનો અનુવાદ ખુબસરળ રીતે
કરેલ છે.

સંસ્કૃત અનુવાદ :

હે રતનં કરોમિ નિત્યં હરે તબ નામ્ન:

હરે તબ નામ્ન:: અલક્ષસ્ય ધામ્ન:॥ હે રતનં

“રોઈ રોઈ કોને રે સંભળાવું” ગીતોનો સંસ્કૃત અનુવાદ પણ ગુજરાતી શબ્દ, લય ભાષા વગેરેને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવેલ છે.

અંતે કહી શકાય કે આજની જરૂરિયાત પ્રમાણે ભાષાને જીવંત રાખવાના સંપૂર્ણ પ્રયાસો અનુવાદ દ્વારા કરવામાં આવે છે. જેનાથી અનુવાદ વિશેષ રીતે સંજ્ઞક ની સંજ્ઞાત્મક કૃતિ ને વાસ્તવ માં અશક્ય ને શક્ય બનાવી દે છે. ઉપરોક્ત અનુવાદ માં અનુવાદકની મૌલિકતા સ્પષ્ટ દેખાય છે. અનુવાદકે ગુજરાતી ભાષાની ચાલ ઢાળ ને સંસ્કૃત અનુવાદશૈલીમાં ઢાળવાનો સંપૂર્ણ પ્રયાસ કરેલો છે. અનુવાદકે અનુવાદકળા દ્વારા સંસ્કૃત સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાનો અને સંસ્કૃત સમાજને ગુર્જર પદ અને ગદ્ય ની સફર કરાવાનો ધ્યેય સિદ્ધ કર્યો હોય એવું ફલિત થાય છે. સંસ્કૃત ભાષાની વિશિષ્ટતા લાઘવકલા , વ્યાકરણ પદ દ્વારા ભાવ વ્યક્ત કરવાની મર્યાદા

માં રહીને ગુર્જર લોકસાહિત્યને સંસ્કૃતમાં અનુવાદિત કર્યો છે. ધનશ્યામ ત્રિવેદી દ્વારા ગુર્જર અને સંસ્કૃત ભાષાને જોડવાનો અનુવાદમાધ્યમ દ્વારા જે એક સેતુ બનાવ્યો છે જે ખરેખર સરાહનીય છે.

સંદર્ભસૂચી :

૧) નૂતનભક્તિ સુધા , ધનશ્યામ ત્રિવેદી, પ્રકાશક – બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ અમદાવાદ ૨૦૦૨

૨) નુતન નાટ્ય પ્રસ્થાનામ , ધનશ્યામ ત્રિવેદી, પ્રકાશક – બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ અમદાવાદ ૨૦૦૪

૩) નૂતનનાટ્ય કૌમુદી , ધનશ્યામ ત્રિવેદી, પ્રકાશક – બૃહદ ગુજરાત સંસ્કૃત પરિષદ અમદાવાદ ૨૦૧૨